

Задунайський Вадим

*Професор. Доктор історичних наук
Професор кафедри історії Гуманітарного факультету
Український католицький університет
(м. Львів. Україна)*

ВИМІР ЗАСТОСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО БОЙОВОГО І ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКИМИ ЗБРОЙНИМИ ФОРМУВАННЯМИ В 1917–1920-х рр.: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Резюме: У 1917–1920-х рр. кубанські козаки мали найвищий рівень індивідуального бойового мистецтва. Інші українські збройні формування могли запозичувати їхні досягнення внаслідок контактів. Проаналізовано використання трьох воєнних хитрощів: Вчасний відступ – «Козак як не переміг, то викрутився», Дії з різних напрямків – «Звідусіль» і Дії в різних напрямках – «На всі боки». Їх вдало використовували кубанські козаки-повстанці, повстанці-«махновці» та воїни Армії УНР. Командний талант виявив харизматичний лідер Нестор Махно, а також А. Шкуро і Ю. Тютюнник.

Ключові слова: козацьке бойове мистецтво, козацькі воєнні хитрощі, кубанські козаки, махновці, Армія УНР, Нестор Махно, Андрій Шкуро, Юрій Тютюнник, 1918–1920 рр.

Summary: In 1917–1920 the Kuban Cossacks had the highest level of individual martial arts. Other Ukrainian armed groups could borrow the achievements of the Kuban Cossacks. The use of three military tricks is analyzed: Timely retreat; Actions from different directions; Actions in different directions. They were successfully used by Kuban Cossack insurgents, Makhnovist insurgents and soldiers of the UPR Army. The charismatic leader Nestor Makhno, as well as A. Shkuro and Y. Tyutyunnyk, showed special skill.

Key words: Cossack martial art, Cossack military tricks, Kuban Cossacks, Makhnovists, UPR Army, Nestor Makhno, Andriy Shkuro, Yuriy Tyutyunnyk, 1918–1920.

Українські козаки впродовж віків розвинули прийоми володіння особистою зброєю та колективного ведення бою, зокрема військові хитрощі, що мали самобутні риси. Зрозуміло, що зміст цих прийомів змінювався відповідно до актуальних вимог війни. Усе це стосується українського козацького середовища, яке на початку XX ст. збереглося тільки в Кубанському козацтві (знаходилося на Північно-Західному Кавказі) [5, с. 16]. На більшості українських теренів існували посткозацькі середовища або взагалі були відсутні осередки нащадків козаків. Тому існували й різні рівні застосування козацьких військово-прикладних навичок за революційної доби 1917–1921 рр.

В історіографії досі бракує аналізу використання українськими збройними формуваннями у згаданий період козацького бойового мистецтва і військових хитрощів. Водночас історики (В. Голубко, М. Кротофіл, М. Литвин, Г. Скруква, Я. Тинченко, П. Ткачук та інші) активно досліджують українське військово-будівництво. Лише автор статті окреслив зміст бойового мистецтва кубанських козаків, виділив його рівні [4–8; 19], а також розробив авторський підхід у визначенні та найменуванні козацьких військових хитрощів XVII ст. і проаналізував деякі з них у бойових діях кубанських козаків-повстанців та махновців у 1918 р. [9–16].

Отже, аналіз виміру застосування козацького бойового мистецтва і військових хитрощів українськими військовими формуваннями в 1917–1920-х рр. є актуальним, а тому становить мету представленої статті.

Як джерела використано документи командування Армії УНР та спогади українських командирів повстанських угруповань [3; 17; 18].

Розпочну з короткого огляду виміру застосування козацького бойового мистецтва. Під таким я розглядатиму прийоми ведення бою окремим воїном за допомогою індивідуальної хо-

лодної зброї, яка, на відміну від вогнепальної, не була настільки уніфікованою у використанні, ще й не змінювалася докорінно впродовж короткого часу [4, с. 60–61].

Зрозуміло, що в роки революційних зрушень кубанські козаки застосовували власне бойове мистецтво. Водночас тут маємо специфіку як піхотного, так і кавалерійського бою [19, с. 66–68]. Причиною цього був факт існування у складі Кубанського козацького війська великої кількості пластунських (піхотних) батальйонів, яких на початку Першої світової було 24. Напередодні війни це було унікальним явищем для козацьких формувань Російської імперії, що підкреслило збереження серед кубанців піхотних традицій запорожців-чорноморців.

Щодо змісту бойового мистецтва, то він для кубанських козаків-кіннотників виявлявся у бойових прийомах шашкою (удари-уколи-відбиви-заслони-вимахування) [5, с. 31–32; 6, с. 176–178]. Їх кількість варіювалася від 6–7 прийомів (згідно з вимогами імперських настанов, уніфікованих для усіх козацьких формувань) до 18–20. Окрім різниці в кількості прийомів, важливу роль відігравала специфіка самої шашки, бо існували не тільки два основні взірці (для «степових» і «кавказьких» козацьких військ), але й багато неуніфікованих клинків. До того ж кубанці (як і терські козаки), на відміну від більшості козаків, мали на озброєнні ще й кинджал, який теж могли застосувати в бою [7, с. 254–256]. Наголошу, що ця зброя через свої параметри мала допоміжний характер. Отже, основу військово-прикладного бойового мистецтва кубанських козаків-кіннотників становило володіння шашкою.

Щодо кубанських пластунів, то їхнє індивідуальне бойове мистецтво виявлялося у вправному веденні багнетного бою [5, с. 24–28]. Попри те, що вони мали на озброєнні таку ж гвинтівку з багнетом, що і звичайні російські піхотинці, їхня майстерність була вищою. Причина полягала у тривалішому вишколі, престижі військової справи серед козаків тощо [4, с. 51, 84–91].

Далі коротко проаналізую рівень присутності козацького бойового мистецтва в інших українських збройних формуваннях революційної доби. Наголошу, що поза теренами Кубанської області (територія Кубанського козацтва) можна виділити регіони, де існувало посткозацьке середовище. Тут жили нащадки козаків різних українських військово-козацьких утворень, більшість з яких скасовано наприкінці XVIII ст. (Наддніпрянина, Слобожанщина та Запорожжя). Щодо колишньої Гетьманщини, то тут у 1812–1864 рр. царат тричі закликав козаків на військову службу в кінних полках на короткий термін [1, с. 351–358]. Цей військовий досвід був важливим, але не змінив усталених пріоритетів життя цього середовища. До того ж, із кожним наступним разом утворювалося все менше полків (у 1863–1864 рр. тільки три). Виокремлю азовських і дунайських козаків та їх нащадків. Однойменні війська проіснували до кінця 1860-х рр. у Причорномор'ї та Приазов'ї [1, с. 359]. За цих обставин кількість їхніх нащадків становила суттєву меншість від загалу місцевого українського населення, але головним фактором втрати військово-прикладних навичок була відсутність воєнізованого способу життя. Отже, нащадки козаків у всіх згаданих регіонах упродовж тривалого часу не мали права/обов'язку:

- збереження специфічного військово-привілейованого середовища з воєнізованим повсякденням;
- виставляти окремі збройні формування зі специфічним принципом комплектування та бойової підготовки;
- мати індивідуальну холодну зброю.

Саме тому тут зникла потреба постійного бойового вишколу козака-воїна, а тому не могло існувати повноцінне військово-прикладне мистецтво збройного бою. Поряд із цим не виключаю, що колишні козаки, насамперед азовські й дунайські/задунайські (від часу ліквідації їх формувань минуло близько 50-ти років), могли навчати окремим прийомам збройного бою своїх синів-онуків.

Щодо інших регіонів, особливо західноукраїнських, то тут через брак навіть посткозацького середовища відповідна спадщина сприймалася лише на рівні спільної історичної пам'яті.

Отже, стосовно переважної більшості бійців українських збройних формувань можна вести мову скоріше про вивчення прийомів шабельного і багнетного бою завдяки вишколу в Російській імператорській армії. Поряд із цим могло мати місце й запозичення окремих елементів бойового мистецтва від кубанських козаків завдяки залученню останніх до відповідних утворень або через використання досвіду тих офіцерів, які раніше служили в козацьких формуваннях. Щодо Галицької армії, то в ній підстав для запозичення елементів козацького бойового мистецтва було ще менше.

Підкреслю і те, що рівень володіння навичками багнетного і шабельного бою пересічним воїном з більшості формувань УНР і місцевих повстанських загонів був нижчим порівняно з пересічним кубанським козаком [8, с. 73–76]. Причинами були більша кількість часу на вишкіл та престижність бойової підготовки в козацькому середовищі.

Підсумовуючи, висловлю припущення про існування **трьох вимірів** застосування українського козацького бойового мистецтва в 1917–1921 рр.:

- **повноцінний**, представлений у середовищі кубанських козаків – нащадків запорожців-чорноморців;
- **ймовірно мінімальний** – у збройних формуваннях УНР і Української Держави та повстанських загонах цього регіону насамперед завдяки можливим запозиченням від кубанських козаків;
- **ймовірно відсутній** – у Галицькій армії через мінімізацію контактів з Кубанським козацтвом.

Далі перейду до огляду застосування козацьких воєнних хитрощів українськими військами в 1917–1920-х рр. і до уваги візьму досвід Війська Запорозького. Саме воно використовувало

такі прийоми і здобувало блискучі перемоги під проводом Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Богуна та інших талановитих отаманів [9; 10; 13; 14; 16].

Серед низки воєнних хитрощів проаналізую лише три:

1. Вчасний відступ – «Козак як не переміг, то викрутився».
2. Дії з різних напрямків – «Звідусіль».
3. Дії в різних напрямках – «На всі боки».

Розпочну з кубанських козаків. Як приклад візьму протирадянське повстання в Баталпашинському відділі (аналог повіту) в травні-липні 1918 р. під проводом Андрія Шкуро. Огляд буде здійснений на основі моєї попередньої публікації (у ній виявлено дві воєнні хитрощі: 1 і 2) та спогадів А. Шкуро.

Яскравим прикладом застосування стратегеми **«Козак як не переміг, то викрутився»** став сміливий приїзд і виступ А. Шкуро перед козаками станиці Бургустанської, яка перебувала під контролем більшовиків [12, с. 126–127]. Тоді отаман повстанців не лише провів агітацію, але й завдяки кмітливості уникнув арешту. Дуже вдало застосовувалась і військова хитрість **«На всі боки»**, коли козаки-повстанці здійснювали нальоти на сусідні станиці та дезорієнтовували ворога й швидко брали під контроль ці поселення [18, с. 120–131]. Успішно застосовувалась і стратегема **«Звідусіль»**, яка була дзеркальним відображенням попередньої. Ішлося про напади на ворога одночасно з різних сторін. Серед прикладів згадаю напад на м. Кисловодськ у ніч на 14 червня та бій під станицею Усть-Джигутинською 20 червня [12, с. 129–131]. Тоді козаки атакували одразу з двох – трьох напрямків. До речі, у бою за м. Кисловодськ А. Шкуро вправно застосував і хитрість **«Козак як не переміг, то викрутився»** (вчасний відступ після досягнення основної мети операції).

Отже, упродовж короткого, але досить успішного протирадянського повстання кубанські козаки під проводом отамана Андрія Шкуро вправно застосовували воєнні хитрощі й за-

свідчили не тільки їхню користь, але й командний хист очільника та свою злагодженість і сміливість.

Далі проаналізую дії повстанців під проводом Нестора Махна восени 1918 р. Серед прикладів застосування військової хитрості **«Козак як не переміг, то викрутився»** відзначаю наскок на містечко Гуляй-Поле (23 вересня), перше бойове зіткнення в с. Марфопіль (25 вересня) та подальші бої в містечку Гуляй-Поле й с. Велико-Михайлівка [11, с. 42–43; 17, с. 225–256]. Тоді після бойового зіткнення з переважаючими силами противника (державна варта й австрійські підрозділи) махновці, завдавши втрат ворогу, змогли вчасно вирватися з контрольованого / оточеного противником населеного пункту. До речі, під час двох боїв за с. Велико-Михайлівку Батько Махно на чолі повстанців вправно застосував дві інші воєнні хитрощі [17, с. 238–256]. Ідеться про неочікуваний контрудар з Дібрівського лісу в першому бою: застосовано стратегему **«Звідусіль»** (атакували противника одночасно з кількох напрямків). Під час другого бою махновці вирвалися з оточення й почали маневрувати в різних напрямках, що виявлялося в бойових діях **«На всі боки»**. Подібні дії мали місце і під час маневру навколо Гуляй-Поля ще до боїв у с. Велико-Михайлівка.

Отже, упродовж короткого часу повстанці під проводом Батька Махна вправно застосовували воєнні хитрощі. Водночас вони діяли злагоджено, а очолював їх харизматичний Нестор Махно, який хоч і не мав офіцерського досвіду, але вирізнявся природним хистом командувача. Певне значення могло відіграти й формування махновців у посткозацькому середовищі (територія колишнього Війська Запорозького Низового), у якому стимулювалась ініціативність та здатність мислити нестандартно.

Наприкінці проаналізую бойові дії Армії УНР на початку травня 1920 р., коли вона наприкінці Першого зимового походу

вела бої в районі Крижополя-Вапнярки-Бірзули з метою прориву фронту Червоної армії та з'єднання з польсько-українським угрупованням. Тоді особливу маневреність і рішучість виявила Київська дивізія під командуванням Ю. Тютюнника. Як приклад застосування воєнних хитрощів «**Козак як не переміг, то викрутився**», «**Звідусіль**» та «**На всі боки**» варто відзначити бої за станції Крижопіль і Вапнярку. Тоді під ударами переважаючих сил противника українські угруповання маневрували й відходили в різних напрямках, а потім з різних боків контратакували [3, с. 327–332]. Досить показовим був бій за с. Савчине, у якому почергово наступали-відступали Волинська і Київська дивізії, яким завдяки контрударам з різних напрямків вдалося розгромити основне угруповання XIV армії Радянської Росії 5 травня 1920 р. [3, с. 115–117].

Отже, упродовж кількадечних боїв війська УНР вправно застосували воєнні хитрощі в мінливій ситуації, яка вимагала ініціативності командирів. Найбільш ефективно спрацювала Київська дивізія під проводом Юрія Тютюнника. Причиною цього міг бути не тільки попередній офіцерський досвід, але й природний хист лідера. Не дарма ж Ю. Тютюнник був активним учасником «Вільного козацтва» (взимку 1918 р. очолив Звенигородський кіш) [2, с. 458]. До речі, кістяк київського угруповання теж сформували повстанці з посткозацького середовища, зокрема й учасники згаданого козацького руху.

Підсумовуючи вибіркового огляд виміру застосування трьох козацьких воєнних хитрощів українськими військовими формуваннями впродовж 1918–1920-х рр., можна відзначити той факт, що усі їх активно використовували. Щодо вправності, то тут важливе значення відіграли не тільки злагодженість і бойовий досвід, але й психотип воїнів та особистість командира. Найкращою злагодженістю була в кубанських козаків, які, до того ж, належали до відповідного середовища. Щодо махновців і воїнів Армії УНР, то вони теж виявили високий рі-

вень боездатності й готовність діяти нестандартно, особливо перші. На мою думку, серед згаданих лідерів найбільш харизматичним був Нестор Махно, який, попри брак офіцерського досвіду, напрочуд управно застосовував воєнні хитрощі. Андрій Шкуро і Юрій Тютюнник теж виявилися досить умілими командирами. Мені видається, що за рахунок харизматичного лідера махновці не поступалися кубанцям і, можливо, швидше застосовували військові хитрощі. Бійці Армії УНР теж діяли дуже вправно, але повільніше.

Отже, за підсумком вибіркового аналізу застосування козацького бойового мистецтва і воєнних хитрощів українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр. я дійшов висновку про логічне існування особливих навичок володіння холодною зброєю саме серед кубанських козаків українського кореня (в інших регіонах здебільшого йшлося про рівні їх запозичень), натомість управність застосування трьох воєнних хитрощів більше залежала від таланту командувача, злагоженості підрозділів і психотипу воїнів. Тому рівень використання цих хитрощів у трьох вибраних формуваннях був досить подібним за незначної переваги махновців і кубанських козаків.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної тематики, а лише розкриває один із аспектів, чим заохочує до подальшого її вивчення.

Джерела та література

1. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303–362.
2. Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. // Історія Українського Козацтва. – Т. II. – С. 416–460.
3. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.

4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. – Донецьк: Норд-Прес; ДонНУ, 2006. – 335 с.
5. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Донецьк: Норд-Прес; ДонНУ, 2008. – 204 с.
6. Задунайський В. Вишкіл в учбових командах полків I черги Кубанського козацького війська на початку XX ст. (на прикладі I Полтавського Кошового Отамана Сидора Білого полку) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. 32. – С. 175–179.
7. Задунайський В. Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець XIX – початок XX ст.) // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Вип. 6 / укл. А. М. Авраменко. – Краснодар – Київ: ЕДВІ, 2012. – С. 249–258.
8. Задунайський В. Вишкіл кіннотників Армії УНР та Кубанського козацтва щодо володіння клинковою зброєю // Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI–XX ст.). Матеріали Міжнародних наукових читань 26–27 травня 2012 р. – Одеса, 2012. – С. 71–77.
9. Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самотність // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2017. – № 1. – С. 17–29.
10. Задунайський В. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця, 2018. – № 2. – С. 31–44.
11. Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «Замилити очі» у перших боях восени 1918 // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28–29 листопада 2019 р.). – Ч. I. – Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. – С. 41–45.
12. Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А. Г. Шкуро // Військово-науковий вісник. – Вип. 32. – Львів: НАСВ, 2019. – С. 121–134.

13. Задунайський В. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотином і Берестечком // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць / відпов. ред. О. М. Титова. – Вип. 28. – Київ: Центр пам'ятокознавства НАН України – УТОПК; ПП Лисенко М. М., 2019. – С. 189–196.
14. Задунайський В. Стратегеми Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць / відпов. ред. О. М. Титова. – Вип. 29. – Ніжин: Центр пам'ятокознавства НАН України – УТОПК; ПП Лисенко М. М., 2020. – С. 183–190.
15. Задунайський В. Військова хитрість «Замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша) // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2020. – С. 8–13.
16. Задунайський В. Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків-повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісєєва та А. Шкуро навесні 1918 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць / відпов. ред. О. М. Титова. – Вип. 30. – Ніжин: Центр пам'ятокознавства НАН України – УТОПК; ПП Лисенко М. М., 2021. – С. 306–314.
17. Махно Н. И. Воспоминания / под ред. С. С. Волка. – Москва: Республика, 1992. – 336 с.
18. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: записки белого партизана. – Москва: АСТ; Транзиткнига, 2004. – 540 с.
19. Zadunaiskyi V. Two types of individual armed combat of the Kuban Cossacks before World War I: reasons, content and essence // East European Historical Bulletin. – № 14 (2020). – P. 65–75.